

Ը ՅԼՉՅՈՒՆԻ ԿԱՐԳԱՎԻՃԱԿԸ ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ՅԱՅԵՐԵՆՈՒՄ

ՀԱՍՄԻԿ ՀՈՎՅԱՆՆԻՍՅԱՆ

Սույն հոդվածում քննարկվում է հայերենի **ը** (ə կամ schwa) ձայնավորի հնչյունաբանական-հնչույթաբանական կարգավիճակը: Ժամանակակից հայ լեզվաբանական գրականության մեջ ընդհանուր առմամբ գերակշռող դիրքորոշումը, որի համաձայն՝ **ը**-ն համարվում է «յուրահատուկ», «ինքնուրույն» **հնչույթ**, ասել է թե՛ հնչույթաբանական միավոր, ունի որոշ խոցելի կողմեր:

Հոդվածի նպատակն է լեզվաբանության տեսության համապատասխան օրենքների ու սկզբունքների, ինչպես նաև համալեզվական ու հայերենին բնորոշ փաստերի վերլուծությամբ փորձել հիմնավորել որպես ուսումնասիրության արդյունք առաջադրվող նոր դրույթների վավերականությունը, ինչպես նաև՝ լեզվաբանական հետազոտ ուսումնասիրությունների համար դրանց կարևորությունը:

Ստորև առաջ են քաշվում հետևյալ հարցերը.

1. Ինչո՞ւ հայերենում **ը** ձայնավորը չի կարող հնչույթի կարգավիճակ ունենալ:

2. Որո՞նք են **ը**-ի հնչույթաբանական, հնչյունաբանական գործառույթները:

3. Ի՞նչ դեր է կատարում **ը**-ն հայերենի վանկատման գործընթացներում, և ինչո՞վ է պայմանավորված նրա կանխատեսելիությունը զետեղման մեխանիզմներում:

Վերոհիշյալ հարցերի քննարկման ընթացքում նկատի է առնվել այն, որ

- հնչույթաբանական համակարգերն, ընդհանուր առմամբ, բավականին բարդ կառուցվածք ունեն,

- հատույթային միջավայրով պայմանավորված՝ հնչյունները զգալիորեն տարբերվում են միմյանցից (հիմնականում *հնչյունաբանական պատճառներով*),

- հնչյունների բաշխումը լեզվում կամայական չէ, այլ պայմանավորված է որոշակիորեն սահմանված հնչույթաբանական կանոններով,

- հնչույթաբանությունը սահմանակցում և հաճախ հատվում է քերականության այլ բաղադրիչների՝ մասնավորապես ձևաբանության ու շարահյուսության հետ,

- հնչյունային կաղապարները տարբեր կողմերով կարող են արտացոլել վերոհիշյալ բաղադրիչների հետ կապերը:

Ինչո՞ւ հայերենում **Ը** ձայնավորը չի կարող հնչույթի կարգավիճակ ունենալ

Նախքան այս խնդրին անդրադառնալը փորձենք ընդհանուր գծերով ամփոփել «հնչույթ» հասկացության լեզվաբանական էությունը: Ընդունված է, որ բնական լեզուներում հնչույթը հնչյունի տեսական, վերացական արտահայտությունն է: Հնչույթը տվյալ լեզուն ներկայացնող հնչյունական կազմի միավոր է, որի՝ բառում կամ բառակապակցության մեջ ունեցած դիրքի մասին սովորաբար չի նշվում: Հնչույթը նաև համարվում է մտավոր կառույցներում հնչյունի հնարավոր ամենաչեզոք ձևը, որի միջոցով կարելի է բառեր կամ ձևույթներ տարբերակել: Բառում մեկ հնչույթը մեկ ուրիշով փոխարինելու դեպքում հնարավոր է մեկ այլ բառ/ձևույթ ստանալ կամ էլ՝ իմաստ չարտահայտող կառույց: Լեզվի տեսության համապատասխան սահմանումների համաձայն՝ *հնչույթները* ոչ թե *ֆիզիկական* հատույթներն են, այլ՝ դրանց *մտավոր* վերացարկունը: Հնչույթը կարելի է դիտել որպես հարակից հնչյունների (ենթահնչույթների) ամբողջություն: Վերջիններս տվյալ լեզվով խոսողների համար մտածելու, խոսելու և լսելու (կատեգորիական առումով նման) միավորներ են ու միմյանցից տարբերվում են հնչյունական տարբեր միջավայրերում հանդես գալու հատկանիշներով: Հնչույթի սահմանման ու սկզբունքային մոտեցումների առումով լեզվաբանական տարբեր դպրոցներ (բրիտանական դպրոց, ամերիկյան ստրուկտուրալիստներ, Պրագայի դպրոց, Կազանի դպրոց և այլն) տարբեր շեշտադրումներով են ներկայանում: Հարկ է նշել, սակայն, որ չնայած ելակետային մոտեցումներում տարածայնություններին, գրեթե բոլոր հայտնի ուղղություններն ընդունում ու հնչույթի սահմանման հիմքում դնում են *տարբերակիչ հատկանիշների տեսությունը*:

Թեև *հնչույթի* մեկնաբանությունը հայ լեզվաբանների հայտնի աշխատանքներում էապես տարբերվում է ժամանակակից այլ՝ արևմտաեվրոպական ու ամերիկյան գիտնականների ամենից շատ շրջանառվող ու հեղինակավոր համարվող մեկնաբանություններից¹, նրանցում ևս ընդգծվում է հնչույթաբանական վերլուծության մեջ տարբերակիչ հատկանիշների կարևորությունը:

«Հնչույթը տվյալ լեզվի արտահայտության պլանի նվազագույն գծային միավորն է, որը բաղկացած է տարբերակիչ հատկանիշների գումարից և որով կարելի է միմյանցից տարբերել տվյալ լեզվի բառերը կամ բառաձևերը»²:

¹ Օրինակ՝ «Ժամանակակից հայերենի հնչույթաբանությունը» գրքում (1988) Ա. Խաչատրյանը գրում է. «Հնչույթները բազմադարյան ավանդությամբ, արտահայտության պլանի նվազագույն միավորներն են և գրերի համարժեքները: *Դրանք տպավորված են մարդու գիտակցության մեջ որպես տառ...*» (էջ 21, ընդգծումը իմն է - Յ. Յ.): Հարց է ծագում. իսկ ի՞նչ կարելի է ասել փոքր տարիքի երեխաների կամ ինչ-ինչ պատճառներով ոչ գրաճանաչ չափահասների մասին: Նրանք, ինչ է, չէ՞ն խոսում, թե՞ բառ ու գառ բառերում **բ**-ն **գ**-ից չեն տարբերում՝ ենթադրելով, որ տառերը չեն ճանաչում: Չէ՞ որ հնչույթաբանությունը բանավոր, հնչող և մտավոր բառապաշարում գործող խոսքի/լեզվի ուսումնասիրությամբ է զբաղվում ու գրավոր խոսքի, մասնավորապես տառերի հետ գործ չունի:

² Վ. Առաքելյան, Ա. Խաչատրյան, Ս. Էլոյան, Ժամանակակից հայոց լեզու, հ. 1, Եր., 1979, էջ 28:

«Յնչանշանները (հնչական կամ ձայնական նշանները) միմյանցից տարբերող նվազագույն միավորները հնչույթներն են, որոնք, ինչպես ամեն տեսակի այլ միավորներ, իրարից տարբերվում են որոշակի հատկանիշներով»³:

«Տարբերակիչ հատկանիշների անտեսումը հնչույթաբանական նկարագրության ժամանակ, մեր կարծիքով, սխալ է, քանի որ հնչույթի նկարագրությունը այդ դեպքում կլինի թերի, իսկ բովանդակությունը՝ չբացահայտված»⁴:

Ը-ի հնչյունային կարգավիճակի քննարկումն արժե, թերևս, սկսել Ա. Խաչատրյանի հետևյալ հարցադրումով. «... խոսքում հաճախ հանդես են գալիս այնպիսի հնչյուններ, որոնք լոկ հնչյունական պայմանների ու անցումների հետևանք են, և որոշել դրանց գործառնությունը լեզվում հաճախ մեծ դժվարություն է ներկայացնում: Արդյո՞ք միշտ է հեշտ որոշել, օրինակ, հայերենի ը կամ յ հնչյունների արժեքը խոսքում: Արդյո՞ք դրանք միշտ ինքնուրույն հնչույթներ են և հակադրվում են այլ հնչույթներին, թե ոչ»⁵:

Ցավոք, տեսական առումով բացառիկ կարևորության այս հարցերին ո՛չ հեղինակը և ո՛չ էլ որևէ այլ հնչույթաբան հետազայում չեն անդրադարձել: Դրա փոխարեն, Ա. Խաչատրյանը փաստեր է բերում հոգուտ ը-ի միաժամանակ և՛ հնչույթային, և՛ ոչ հնչույթային վարքագծի վերաբերյալ: Նրա կարծիքով, հայերենում ը ձայնավորը կատարում է երեք գործառնույթ.

ա. **Ը-ն** չեզոք ձայնավոր է, որը հերթագայվում է մյուս ձայնավորներով:

բ. **Ը-ն** վանկային ձայնավորի դիրք է գրավում ՇՇ բաղաձայնական կապակցությունների ներսում (գաղտնավանկային ը):

գ. **Ը-ն** ինքնուրույն հնչույթ է (հատկապես որոշիչ հոդի դեր կատարելիս):

Ա. Խաչատրյանն այն կարծիքին է, որ բնիկ հայախոսները «**ը-ն** չեն համարում լիարժեք հնչույթ, այլ նրան վերագրում են հիմնականում վանկարար գործառնություն»⁶: Իսկ ինչի՞ հիման վրա պետք է ոչ լեզվաբան բնիկ հայախոսները ը-ին «վերագրեն» հնչույթի արժեք: Որոշ լեզվաբանների համար (Վ. Առաքելյան, Յ. Բարսեղյան, Ա. Խաչատրյան և այլք) **ը տառի** առկայությունը այբուբենում լուրջ հիմքեր է տալիս հայերենում այն հնչույթ համարելու համար: Սակայն առավել ընդգրկուն, համալեզվական ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ տառի առկայությունը ամենևին էլ կապ չունի նրա հնչույթ լինել-չլինելու հետ: Ավելին, հնչույթաբանական համատեքստում տառի հիշատակումն ընդհանրապես անտեղի է թվում, երբեմն նույնիսկ՝ ապակողմնորոշիչ: Անգլերենի այբուբենից, օրինակ, Յ տառը բացակայում է, սակայն այս լեզվում Յ-ն բավականին հաճախ հանդիպող հնչյուն է և կարող է նույնիսկ ցուցաբերել իմաստատար բերակիչ հատկություն: Օրինակ՝

- | | | | | | | | |
|-----|---------|--------|----------|---|---------|--------|--------|
| (1) | /curd/ | [kə:d] | կաթնաշոռ | - | /card/ | [ka:d] | բացիկ |
| | /work/ | [wə:k] | աշխատել | - | /walk/ | [wɔ:k] | քայլել |
| | /sheet/ | [ʃi:t] | սավան | - | /shirt/ | [ʃə:t] | շապիկ |

³ **Գ. Ջահուկյան**, ժամանակակից հայերենի տեսության հիմունքները, Եր., 1974, էջ 57:

⁴ **Ա. Խաչատրյան**, ժամանակակից հայերենի հնչույթաբանություն, Եր., 1988, էջ 20:

⁵ **Վ. Առաքելյան, Ա. Խաչատրյան, Ս. Էլոյան**, նշվ. աշխ., էջ 26-27:

⁶ **Ա. Խաչատրյան**, նշվ. աշխ., էջ 64:

Հնչույթաբանական գրականության մեջ թե՛ բնիկ անգլիախոս և թե՛ օտարազգի տեսաբանները այնուամենայնիվ «զգուշանում» են Յ-ն հնչույթ համարել: Ավանդական մոտեցումներում այն ավելի շուտ դիտվում է որպես սղված ձայնավոր:

Ա. Խաչատրյանը, սակայն, հավատացած է, որ հայերենում բառային մակարդակի *զրո/ը հերթագայությունները* չեն կարող անտեսվել և փորձում է այդ պնդումը հիմնավորել իր կողմից ներկայացվող հետևյալ «նվազագույն զույգերի» առկայությամբ⁷.

(2) Խորքային ձև Մակերեսային ձև (զրո)			Խորքային ձև Մակերեսային ձև (ը)		
ա. /տակտ/	[տակտ]	հմմտ.	բ. /տակ-դ/	[տակըտ]	
/աղերս/	[աղերս]	հմմտ.	/աղեր-ս/	[աղերըս]	
/չափս/	[չափս]	հմմտ.	/չափ-ս/	[չափըս]	
/հոգս/	[հոգս]	հմմտ.	/հոգ-ս/	[հոգըս]	
/սերտ/	[սերտ]	հմմտ.	/սեր-դ/	[սերըտ]	

Միանգամից նկատենք, որ *զրո/ը* «հերթագայություններն» այստեղ դիտարկվում են մի կողմից՝ առանց հաշվի առնելու օրինակ բերվող ձևույթների կատեգորիական տարբերությունները. (2ա)-ում ներկայացված են պարզ ձևույթներ, մինչդեռ (2բ)-ում գործ ունենք ածանցված ձևույթների հետ, մասնավորապես՝ *ձևույթ(ներ)+ ձևույթ՝ ս/դ* հոդ (վերլուծության հետևողականության առումով սա տեսականորեն անընդունելի է համարվում)⁸: Մյուս կողմից, դեռևս պարզ չէ՝ (2բ)-ում տրված արտահայտությունների կազմում *ը*-ն լիիրավ, խորքային «հնչույթ» է, թե՞ (որ ավելի հավանական է) արտասանական փուլում *երկու ձևույթների սահմանագծում* վանկատման համալեզվական սկզբունքներով ներմուծվող ձայնավոր հնչյուն: Անտեսելով վերոհիշյալ փաստերը, և հաշվի առնելով *զրո/ը* «հերթագայությունների» ու բնիկ հայ բառապաշարում *ը* տառով գրվող բառարանային միավորների առկայությունը (<*ընկեր*>, <*ընտանիք*>, <*ընդհանուր*> և այլն), Խաչատրյանն, այնուամենայնիվ, հակված է կարծելու, որ *ը*-ն ունի հատուկ հնչույթի կարգավիճակ⁹: Ընդհանրապես, հայ լեզվաբանական գրականության մեջ *ը*-ն հնչույթ է համարվում:

Ավանդական գրականության մեջ *զրո/ը* հերթագայություններից բացի նշվում են նաև այլ «հերթագայություններ»: Օրինակ՝

- (3) ա-ը տ[ա]ներ-տ[ը]ներ, մ[ա]տնել-մ[ը]տնել, հ[ա]րել-հ[ը]րել, բ[ա]նական-բ[ը]նական
 ե-ը ս[ե]րել-ս[ը]րել, բ[ե]րել-բ[ը]րել, գ[ե]րել-գ[ը]րել
 ո-ը կ[ո]տրել- կ[ը]տրել, կ[ո]րել-կ[ը]րել

⁷ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 58:

⁸ Հնչույթաբանական վերլուծության ժամանակ ձևույթների սահմանները «տեսանելի» են ցանկացած միջավայրում, հետևաբար դրանց անտեսումը որպես կանոն հանգեցնում է հակասական ու խնդրահարույց արդյունքների:

⁹ Տե՛ս Ա. Խաչատրյան, նշվ. աշխ., էջ 69:

ի-ը ս[ի]րել-ս[ը]րել

ու-ը մ[ու]տքեր-մ[ը]տքեր և այլն:

Նույնիսկ առանց հատուկ վերլուծության կարելի է տեսնել, որ «հերթազայվող» կամ «հակադրական» կոչվող վերոհիշյալ զույգերում -ը- «հնչույթով» ներկայացվող տարբերակներն ընդամենը **ի, ու, ո** (իսկ լեզվում, ընդհանրապես, նաև **ա, ե**) լրիվ ձայնավորների սղված դեպքեր են և ոչ թե «ինքնուրույն ը հնչույթ» պարունակող արտահայտություններ¹⁰։

(4) տու-տ[ը]ներ, բու-բ[ը]նական, սուր-ս[ը]րել գիր-գ[ը]րել, կիր-կ[ը]րել, միտք-մ[ը]տքեր, և այլն¹¹։

Ը-ի մեկ այլ «առանձնահատկություն», որ նրան բաժանում է մյուս ձայնավորներից և հատկապես կարևորվում է սույն աշխատանքում, այն է, որ հայերենում **ը**-ով որևէ արմատ կամ ձևույթ չկա և պատմականորեն երբևէ չի էլ արձանագրվել։ Հիմք ընդունելով Հ. Աճառյանի «Հայերեն արմատական բառարանը»¹² և «Նոր բառգիրք հայկազգեան լեզուի»¹³ հեղինակավոր աղբյուրները՝ կարելի է պնդել, որ **ը**-ով սկսվող որևէ բառ կամ ձևույթ հայերենում կամ **ա, ե, ո, ու, ի** ձայնավորների համապատասխանորեն սղված/հնչյունափոխված տարբերակն է (տե՛ս 5ա), կամ էլ անձանցված է ԸՍՏ և ԸՆԴ նախդիրներից, որոնք իրենց հերթին սերում են *posti* → *post* → *st* → *est* և *anti* → *ant* → *and (und)* → *end* արմատական ձևերից (տե՛ս 5բ)։ Օրինակ՝

(5) **ա. Լեզվաբանական տարբեր (համաժամանակյա/ պատմական) գործընթացների հետևանքով հնչյունափոխված տարբերակներ՝ V(ձայնավոր) → Յ(ը)**

ա → ը	ի → ը	ու → ը
անկողին-ընկողին	իղծ-ըղծանք	ուղեղ-ըղեղ
անթանոց-ընթանոց	ինչու-ընչու	ունպ-ըմպան
անդաճել-ընդաճել	ինծ+ուղտ-ընծուղտ	ուղտափուշ-ըղտափուշ
անձխոտ-ընծախոտ	ինչ+ա+սեր-ընչասեր	ունդ/հունտ-ընդաբույս

ե → ը	ո → ը
ենթադրեն-ընթադրեն	ողորկ - ըղորկ
ենթակա-ընթակայ	

բ. ԸՍՏ նախդիրից անցված ձևեր
ըստ+մասնեայք→**ըստ**մասնեայք
ըստ+գտանել→**ըստ**գտանել
ըստ+անձին→**ըստ**անձնել(=ստանձնել)

ԸՆԴ նախդիրից անցված ձևեր
ընդ+բռնել→**ընդ**բռնել→**ըմ**բռնել
ընդ+պահկել→**ընդ**պահկել→**ըմ**բահկել
ընդ+ կեր→**ընդ**կեր→**ըն**կեր
ընդ+ոստուցեալ→**ընդ**ոստ→**ըմ**բոստ
 և այլն:

¹⁰ Դժվար թե հայերենին տիրապետող որևէ մարդ, ասենք՝ **տներ** բառը լսելիս, այն նույնացնի կամ զուգակցի **տըն** (պարզապես գոյություն չունեցող) ձևի հետ։ Փոխարենը նրա մտավոր բառարանում միանգամից «ակտիվանում» է **տուն** (+եր → մեկից ավելի, շատ) ձևույթը։ Նույնը կարելի է ասել **բըն (բուն), կըր (կիր), սըր (սուր)** և մյուս նման ձևերի/ձևույթների վերաբերյալ։

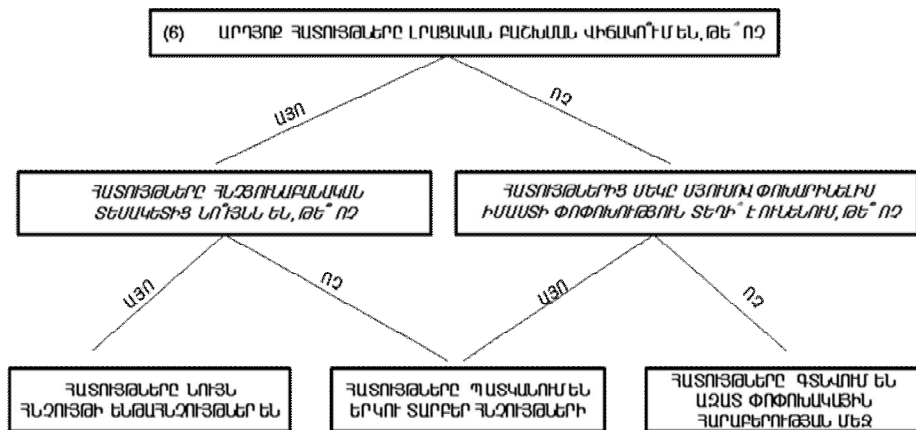
¹¹ Նկատենք, որ վերոհիշյալները, առանց բացառության, ածանցված/թեքված բառաձևեր են։

¹² Հ. Աճառյան, Հայերեն արմատական բառարան, հ. 2, Եր., 1973, էջ 121-134։

¹³ Տե՛ս «Նոր բառգիրք հայկազգեան լեզուի», հ. 1, Եր., 1979, էջ 760-788։

Օրինակները բազմաթիվ են ու, կարելի է ասել, առանց բացառության վկայում են վերը նշված փաստի, այն է՝ հայերենի խորքային կառույցներում **ը**-ի հավանական բացակայության մասին:

Ը-ի հնչույթայնությունը որոշելու համար բավական է դիմել ստորև ներկայացվող սխեմատիկ հարաբերությանը, որի օգնությամբ կարելի է որոշել ցանկացած երկու հնչյունների հնչույթային կարգավիճակը¹⁴: Գծապատկերն ընդհանուր առմամբ արտացոլում է ներկայումս հնչույթաբանության տեսության մեջ ընդունված հատույթի հնչույթային արժեքը սահմանող մոտեցումները:



Այսպիսով, հնչյունները համարվում են միևնույն հնչույթի տարբերակներ, եթե դրանք հնչյունաբանական տեսակետից նման են և միևնույն միջավայրում չեն հանդիպում: Ենթադրվում է, որ դրանք գտնվում են լրացական բաշխման մեջ: Այն դեպքերում, երբ խնդրո առարկա հնչյուններն այնուամենայնիվ հանդիպում են հատույթային միևնույն միջավայրում, և մեկը մյուսով փոխարինելու դեպքում իմաստի փոփոխություն տեղի չի ունենում, ապա հատույթներն ակնհայտորեն գտնվում են ազատ փոփոխակային հարաբերության մեջ: Եվ, վերջապես, հնչյունը հնչույթի արժեք ունի, եթե նրա փոխարեն այլ հնչյունի կիրառությամբ իմաստային փոփոխություն է տեղի ունենում¹⁵:

Այսպես, վերը նշված հարաբերությունների տրամաբանությունը **ը**-ի նկատմամբ կիրառելու դեպքում կարելի է ենթադրել, որ

- հայերենում **ը**-ն լրացական բաշխման մեջ չէ որևէ այլ ձայնավորի հետ, քանի որ շատ հաճախ միևնույն հնչյունական միջավայրում (բացառությամբ ուժեղ, շեշտված վանկերի) այն կարող է փոխարինել որևէ այլ ձայնավորի (տե՛ս 5ա) և իմաստային որևէ փոփոխություն չառաջացնել,
- հայերենի ձայնավորներից և ոչ մեկը հնչյունաբանական հատկանիշներով **ը**-ի հետ չի կարող նմանեցվել, առավել ևս՝ նույնացվել: Յիմնվելով լաբորատոր մանրակրկիտ փորձերի ու բերանի խոռոչի տեսա-

¹⁴ Տե՛ս Phoneme-allophone-determination-chart.svg
¹⁵ Տե՛ս Trask, R. L. A Dictionary of Phonetics and Phonology, London & New York, Routledge, 2006, էջ 264-265:

պատկերներից (*լարինգոսկոպի, ուլտրաձայնային ու ձայնաչափական այլ սարքավորումների օգնությամբ*) ստացված տվյալների վրա, հնչույթաբանական ուսումնասիրություններում **ə**-ն (schwa) ընդհանրապես նկարագրվում է որպես «չեզոք ձայնավորական դիրք զբաղեցնող հնչյուն»¹⁶, որի արտաբերությանը արտասանական որևէ ակտիվ օրգան չի մասնակցում. «լեզուն ու շուրթերը գտնվում են հանգստի վիճակում», և նրա դիրքը «լեզու-արտաբերական համակարգ հարաբերության մեջ», փաստորեն, «տարբերակային միջին դիրք է բոլոր լրիվ ձայնավորների համար»¹⁷: Մյուս ձայնավորների համեմատ **ը**-ն ունի դիրքային սահմանափակումներ: Նշենք նաև, որ **ը**-ն հայերենում գրեթե միշտ (բացառությամբ որոշ բարբառների) հանդես է գալիս թույլ, անշեշտ դիրքերում: Բառերում, ձևայիններում վերջընթեր **ը**-ի առկայությունը նույնիսկ փոխում է լեզվի կայուն չափական կաղապարը. շեշտը տեղափոխվում է նախավերջին վանկ,

• հայերենում **ը**-ի կարգավիճակի վերաբերյալ առավել հիմնավոր վարկածը թերևս այն է (ամփոփելով գծագրում նշվող հարաբերությունները), որ **ը** հնչյունը մյուս ձայնավորական հատկությունների հետ ազատ փոփոխակային հարաբերության մեջ է գտնվում և, այնուամենայնիվ, հայերենի հնչույթային կազմի խորքային հատույթ չէ:

Նկատի առնելով այն, որ **ը**-ին հնչույթի կարգավիճակ վերագրող լեզվաբանները փաստարկում են ժամանակակից բնիկ հայախոսի մտավոր բառապաշարում *ընկեր, ընծուղտ, ըմբոստ* և այլ բառերի առկայությունը, այս բառերը կազմող **ը**-ն կարելի է պարզապես ընդունել որպես հնչյունափոխված մակերեսային հատույթ կամ ձայնավոր *հնչյուն*, բայց ոչ *հնչույթ* այն պարզ իրողությամբ, որ **ը**-ն իր հնչյունաբանական-հնչույթաբանական հատկանիշներով ու գործառնություններով չի բավարարում հնչույթաբանական քերականության՝ հնչույթի համար սահմանված անհրաժեշտ նվազագույն պայմանները:

Որո՞նք են Ը-ի հնչյունաբանական, հնչույթաբանական գործառնությունները

Ժամանակակից համալեզվական վերլուծություններում տեսական ու փորձառական առումով արժեքավոր փաստեր են արձանագրվում **ə** ձայնավորի հատկանիշների ու որոշակի հնչյունական միջավայրերում նրա վարքագծի վերաբերյալ: Այն, որ այս՝ schwa կոչվող հնչյունը հնչյունաբանական հատկանիշներից զուրկ և հետևաբար չեզոք ձայնավոր է կամ ամենազգայունն է ձայնավորական ներդաշնակության նկատմամբ, թերևս նորություն չէ: Հարկ է նշել, սակայն, որ ներկայումս տեսական առումով կարևորվում է **ə**-ի *հնչյունաբանական* ու *հնչույթաբանական* գործառնությունների միջև հստակ տարբերակում մտցնելը: *Համընդհանուր քերականության* հնչույթաբանական բաղադրիչում, օրինակ, **ə**-ին վերագրվում է

¹⁶ M. van Oostendorp, Schwa in phonological theory, Glot International: 5, Vol.3, 1998, pp. 3-8.

¹⁷ Gick, B. & Wilson, I. Excrescent schwa and vowel laxing: Cross-linguistic responses to conflicting articulatory targets. In L. Goldstein, D. H. Whalen & C. T. Best (eds.) Papers in Laboratory Phonology 8: Varieties of Phonological Competence. Berlin, New York: Mouton de Gruyter, 2006, pp. 635-660.

վանկային/չափական կառուցվածքը (զետեղման միջոցով) «բարելավող» ձայնավորական հենարանի գործառույթ:

Ձայնավորական հենարանների զետեղումը բաղաձայնական խմբերը կամ որոշակի հնչույթաբանական ու ձևաբանական գործընթացների հետևանքով առաջացած բաղաձայնական կուտակումները տարրալուծելու բավականին տարածված համալեզվական երևույթ է:

Ընդհանրապես, հնչույթաբանական որևէ հատույթի՝ ձայնավորի կամ բաղաձայնի ներմուծում կամ էպենթեսիս¹⁸ կարող է տեղի ունենալ տարբեր նպատակներով.

• ներլեզվական հնչույթաբանության մեջ խորքային և մակերեսային ձևերի միջև որոշակի հարաբերություններ ստեղծելու կամ

• միջլեզվական հնչույթաբանական կառույցների միջև անհամապատասխանությունները հարթելու (ինչպես, ասենք՝ այլ լեզուներից փոխառությունների հնչյունական կառույցները մայրենի լեզվի ֆոնոտակտիկական (հնչույթների կապակցելիության), չափական կառուցվածքներին հարմարեցնելու) համար և այլն:

Այսպես, արաբական որոշ բարբառներում, ռուսերենում, հայերենում, բրազիլական պորտուգալերենում, ֆիններենում և էլի մի շարք լեզուներում խորքային բաղաձայնական կուտակումները քերականական տարբեր նպատակներով մակերեսում հանդես են գալիս ձայնավորական հենարաններով.

(7) ա. **ԲԵՐԲԵՐԱԿԱՆ ԱՐԱԲԵՐԵՆ**¹⁹

<i>խորքային ձև</i>	<i>Մակերեսային ձև</i>
/n-bda/	[nebda] մենք սկսեցինք
/hrw/	[herwe] զբոսնել
/t-qwa/	[θeqwa] այն ամուր է

բ. **ՊԱՂԵՍՏԻՆՅԱՆ ԱՐԱԲԵՐԵՆ**²⁰

<i>խորքային ձև</i>	<i>Մակերեսային ձև</i>
/nimr/	[nimir] վագր
/dibs/	[dibis] օշարակ
/ʕild/	[ʕilid] կաշի

գ. **ՌՈՒՍԵՐԵՆ**

<i>խորքային ձև</i>	<i>Մակերեսային ձև</i>
/metr/	[metər] մետր
/korabʲ/	[korabəʲ] սալ
/vixrʲ/	[vixərʲ] մրրիկ

դ. **ՀԱՅԵՐԵՆ**

<i>խորքային ձև</i>	<i>Մակերեսային ձև</i>
/tslkel/	[tsəʎkel] ժլկել
/mkrtel/	[məkərtel] մկրտել
/anʕrdi/	[anʕərɟi] անջրդի

Ցանկացած լեզու փոխառությունների նկատմամբ ցուցաբերում է որոշակի վերաբերմունք, այն է՝ խնդրո առարկա լեզվական միավորը հարմարեցնել, համապատասխանեցնել փոխառու լեզվի հնչույթաբանական-ձևաբանական սկզբունքներին. ստորև ցույց է տրված, թե ինչպես են, օրինակ, ղազախները և Ալյասկայի էսկիմոսները (լեզուն՝ յուպիկերեն) ռուսերենից փոխառությունները հարմարեցնում իրենց մայրենի լեզվի հնչակա-ղապարներին.

¹⁸ *էպենթեսիս* (հին հունարենի ἐπέθεσις, *epi* «վրա» + *en* «մեջ» + *thesis* «դնել») բառերից) է կոչվում հնչույթաբանական կառույցում որոշակի (ձայնավորական կամ բաղաձայնական) հատույթի զետեղման գործողությունը:

¹⁹ Տե՛ս **Hdouch, Y.** Phonological and Morphological Issues and Schwa Epenthesis in Berber, R O A 696, 2004:

²⁰ Տե՛ս **Gouskova, M. & Hall, N.** Levantine Arabic Epenthesis: Phonetics, Phonology and Learning, Variation, Gradience and Frequency in Phonology Workshop, Poster, 2007:

Ներից յուրաքանչյուրը արտասանվի, տեղի է ունենում «**ը**-ով արտահայտվող լսելի անցում»: Չի բացառվում, որ Ա. Խաչատրյանը **ը** և **յ** հնչյունների մասին գրելիս, «լոկ հնչյունական պայմանների ու անցումների հետևանք» ասելով նկատի է ունեցել վերը նշված երևույթը:

Ի՞նչ դեր է կատարում Ը-ն հայերենի վանկատման գործընթացներում, և ինչո՞վ է պայմանավորված նրա կանխատեսելիությունը գետեղման մեխանիզմներում

Ձայնավորական հենարանի գետեղումը վանկատման հետ առնչվող թերևս ամենաբարդ հնչույթաբանական գործընթացն է հայերենում: Մի կողմից խորքային արտահայտությունները ներկայացնում են հաջորդական բաղաձայնների երկար շարքեր՝ վեց կամ նույնիսկ ավելի կից բաղաձայններով (Ներառյալ կրկնավոր և բնաձայնական հարադրությունները), ինչպես օրինակ՝ **սպրդել**, **մկրտել**, **ճշգրտել**, **խրխնջալ**, **ծռմռված**, **քրթմնջալ**, **թրխկթրխկոց** և այլն, մյուս կողմից՝ հայոց լեզուն խիստ սահմանափակումներ է դնում մակերեսային արտահայտություններում բաղաձայնական կուտակումների վրա: Խորքային և մակերեսային արտահայտությունների միջև կատարյալ համապատասխանություն ստեղծելու նպատակով լեզուն դիմում է ձայնավոր հնչյունի գետեղման մեթոդին: Սա, իհարկե, բնորոշ է ոչ միայն հայերենին, այլև շատ այլ լեզուների:

Հայերենում ներմուծվող ձայնավորական հենարանի դեր է կատարում **ը** (schwa) հնչյունը: Բնիկ հայախոս չափահասները և նույնիսկ մանուկները խորքային բաղաձայնական խմբերն արտասանում են, ընդհանուր առմամբ, կանխատեսելի և քերականորեն ճիշտ համարվող ձևերով: Այս իրողությունը վկայում է այն մասին, որ մակերեսային արտահայտություններում գաղտնավանկային **ը**-ի հայտնվելը ուղղակիորեն կապված է որոշակի հնչույթաբանական գործընթացների հետ, որոնք նախատեսում են այդ հնչյունի գետեղումը՝ *համընդհանուր քերականության* և հայերենին բնորոշ հնչույթաբանական բաղադրիչ կառույցների համար կազմության ընդունելի պայմաններ ապահովելու նպատակով:

Հայերենի ուղղագրական համակարգը հիմնականում հնչույթային բնույթի է, և **ը** տառն այբուբենում իր «օրինական» տեղն է զբաղեցնում: Բնիկ բառապաշարում **ը** տառով գրվող մի շարք բառեր կան. **ընկեր**, **ընտիր**, **ըմբիշ**, **ընդվզել**, **ընծա**, **ընկույզ**, **ըմբռնել** և այլն: Նման բառերում, ավանդական մոտեցման համաձայն, ուղղագրությունն ուղղակիորեն արտացոլում է խորքային արտահայտությունները: Մինչդեռ **ը**-ն չի գործածվում բաղաձայնական խմբեր գրելիս: Հարց է ծագում. արդյո՞ք **ը**-ն մշտապես առկա է խորքային արտահայտություններում (ինչպես վերը նշված բառերում), և որոշ մասնավոր դեպքերում (ինչպես ասենք՝ բաղաձայնական կապակցություններում) ուղղագրությունը պարզապես թերանում է այն ի ցույց դնել, թե՞ հայերենի հնչույթաբանության մեջ **ը**-ն ունի փոփոխական վարքագիծ:

Վանկատման դեպքերի մեջ չափազանց դժվար է հենվել «խորքային ը-ի» գոյության փաստի վրա, եթե փորձենք բացատրել ձայնավորների սղման/թուլացման գործընթացներում ը-ի զետեղման սկզբունքները²⁶:

Սկզբնական և վերջահար բաղաձայնական կուտակումների միջև անհամաչափությունն առաջացել է շեշտի, ինչպես նաև ձայնավորի սղման կամ անկման պատմական փոխներգործությունից: Վերջահար շեշտի ազդեցությամբ նրան նախորդող ձայնավորները սղվել/թուլացել են՝ բառերի սկզբում առաջացնելով կից բաղաձայնների երկար շարքեր: Նախ դիտարկենք ստորև բերվող օրինակները.

ա. Ձայնավորն ամբողջովին ընկնում է.

(9) <i>խորքային ձև</i>	<i>Ածանցում</i>	<i>Ձայնավորի անկում</i>	<i>Մակերեսային ձև</i>
/գատիկ/	/գատիկ-ի/	/գատ□կ-ի/	[գատ. կի]
/նածուն/	/նածուն-ի/	/նած□ն-ի/	[նած. նի]
/բերան/	/բերան-ից/	/բեր□ն-ից/	[բեր. նից](բրբ. - խսկց.)

բ. Թուլացող ձայնավորը փոխարինվում է ը-ով.

(10) <i>խորքային ձև</i>	<i>Ածանցում</i>	<i>Ձայնավորի թուլացում</i>	<i>Մակերեսային ձև</i>
/միրգ/	/միրգ - եր/	/մ(ի→ը)րգ - եր/	[մըր . քեր]
/իղծ/	/իղծ - ալ/	/ի(ի→ը)ղծ - ալ/	[ըղ. ձալ]
/նարինջ/	/նարինջ - ի/	/նար(ի→ը)նջ -ի/	[նարըն . ջի]
/սուրճ/	/սուրճ - արան/	/ս(ու→ը)րճ - արան/	[սըր. ճարան]

գ. Թուլացման հետևանքով ձայնավորն ընկնում է, իսկ ը-ն հայտնվում է բուլղորովին այլ դիրքում.

(11) <i>խորքային ձև</i>	<i>Ածանցում</i>	<i>Ձայնավորի Ը-ի զետեղում անկում</i>	<i>Մակերեսային ձև</i>
/շիտակ/	/շիտակ-վ-ե՛լ/	/շ□տ□կ-վ-ե՛լ/	շըտկը-վե՛լ [շըտկըվե՛լ]
/կոճակ/	/կոճակ-վ-ա՛ծ/	/կոճ□կ-վ-ա՛ծ/	կոճկը-վա՛ծ [կոճկըվա՛ծ]
/ստրուկ/	/ստրուկ-ուհի՛/	/ստր□կ-ուհի՛/	ստըրկ-ուհի՛ [ստըրկուհի՛]

Ը-ի զետեղման ընդհանուր կաղապարի խորագնին ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ այն ամենևին էլ անկանոն կամ անկանխատեսելի բնույթ չի կրում (ինչպես արձանագրված է ավանդական տեսություններում): Տեսական հնչույթաբանության համապատասխան օրենքների ու սկզբունքների կիրառման միջոցով կարելի է ապացուցել, որ (9)-րդ, (10)-րդ և (11)-րդ օրինակներում **ը-ի** վարքագիծը, այնուամենայնիվ, լիովին «կանխատեսելի» է: Վերջինիս դիրքը պայմանավորված է *համընդհանուր քերականու-*

²⁶ Տե՛ս Թ. Ղարազյուլյան, Հայերենի գաղտնավանկային ը-ի հնչման հիմնական առանձնահատկությունները, «Լրաբեր հաս. գիտ.», Եր., 1979, № 12, էջ 41-42, B. Vaux, The Phonology of Armenian, Oxford: OUP 1998, էջ 67:

թյան ու հայերենին բնորոշ *հնչեղություն*²⁷ և *օրինականություն*²⁸ սկզբունքներով կառավարվող կանոնների մի ամփոփ համակարգով:

Դելի և Էլմեդլաուի²⁹ *համընդհանուր քերականության* բաղադրիչ մաս կազմող վանկատման ալգորիթմի՝ Բ. Վոքսի կողմից մասնակիորեն վերափոխված տարբերակը բավականին հիմնավոր և համոզիչ կերպով բացատրում է հայերենում վանկաբաժանման ընդհանուր օրինաչափությունները, ինչպես նաև *ը*-ի գտնվելու վայրը: Կարևոր է հաշվի առնել այն հանգամանքը, որ վանկաբաժանման մեխանիզմը ճշգրիտ գործարկելու մեջ վճռորոշ դեր ունի հատույթի *ձևաբանական կառուցվածքը*: Հնչույթաբանական կանոնների համար ընդհանրապես, իսկ հնչույթաբանական վանկատման դեպքում՝ մասնավորապես, ձևային սահմանները «տեսանելի» են ցանկացած միջավայրում: Հետևաբար, ածանցված և բաղադրված ձևային համար վանկատման մեխանիզմն իրագործում է հնչույթաբանորեն անհրաժեշտ հատուկ գործողություններ: Լեզվաբանական վերլուծության ժամանակ անհրաժեշտ է և նույնիսկ պարտադիր առաջին հերթին հստակորեն տարբերակել ձևաբանական մակարդակները, ապա՝ ճշգրտորեն նկատի առնել քննարկվող հատույթներում ընդգրկված ձևային սահմանները (հմմտ. /սերտ/ [սերտ] և /սեր-դ/ [սերըտ]):

Հայերենում *ը*-ի գետեղման մեխանիզմը հիմնականում քննարկվում է *հնչեղության հաջորդականություն*³⁰ սկզբունքի համատեքստում: Այսինքն՝ *ը*-ի գետեղումը դիտվում է որպես անընդունելի («անօրինական») բաղաձայնական կապակցությունների խնդիրը լուծելու արդյունավետ միջոց: Դատելով որոշակի կապակցությունների հատույթային միջավայրից և վանկաբաժանման որոշ լեզվահատկանշական կանոններից՝ կարելի է ենթադրել, որ *ը*-ի կիրառման մեխանիզմները հաշվի են առնում ավելին, քան *հնչեղության* պայմաններն են:

Վերոհիշյալ խնդիրները, սակայն, ինչպես նաև հայերենում վանկատման մեխանիզմի/ալգորիթմի գործարկման սկզբունքները հետագա, առավել ընդգրկուն վերլուծության նյութ են:

АСМИК ОГАНЕСЯН – Статус звука шваԷ в современном армянском языке. – Армянская орфографическая система в основном фонемического характера – с „законной“ графемой шва (Է) в своем составе. Согласно традиционным исследованиям, ряд слов в лексиконе, как например ջրեր ‘друз’, ջնտիր ‘превосходный’, ջմբռնել ‘понять’ и т. п., пишется именно с этой буквы, и, следовательно, шва принадлежит к

²⁷ *Հնչեղության սկզբունք* (Sonority Principle). հնչույթների համընդհանուր դասակարգումը կատարվում է համաձայն նրանցում առկա հնչեղության աստիճանի:

²⁸ *Օրինականության սկզբունքը* (Legality Principle) հիմնվում է տվյալ լեզվում հնչույթների կապակցելիության (ֆոնոտակտիկական) սկզբունքների ու ընդհանրացումների վրա: Վերջիններս հնարավորություն են տալիս որոշելու լեզվում այս կամ այն հատույթի/հատույթների *կապակցելիության օրինականությունը*:

²⁹ See F. Dell & M. Elmedlaoui, Syllabic consonants and syllabification in Imdlawn Tashlhiyt Berber, *Journal of African Languages and Linguistics*: 7, 1985, էջ 105–130:

³⁰ *Հնչեղության հաջորդականության սկզբունք* (Sonority Sequencing Principle). վանկերում հատույթների հնչեղության հատկությունն է, որը ենթադրում է հնչեղության աճ մինչև վանկի գագաթը, այնուհետև՝ անկում:

фонологическим формам. Однако, буква шва не пишется между двумя согласными. Возникает вопрос: присутствует ли шва в основных фонологических формах (как в вышеупомянутых словах), учитывается ли орфографическими правилами (как в случае консонантных групп) или же имеет переменное поведение? В имеющихся лингвистических теориях шва считается “специальной” фонемой, а место ее появления – непредсказуемым.

В статье оспаривается доминирующая ныне позиция, согласно которой шва в современном армянском языке обладает признаками фонемы и ее нужно исследовать как таковую. Поверхностное явление звука шва объясняется правилами редукции и эпентезы. Три существенных факта указывают на статус шва в фонологических структурах. Во-первых, в армянском лексиконе не существует ни одного корня, содержащего шва-сегмент; во-вторых, в определенной звуковой среде шва является фонетическим следствием имплицитного конфликта между артикуляторными (дорсум/корень языка) целями; в-третьих, место появления звука шва вполне предсказуемо; оно определяется правилами слогораздела.

HASMİK HOVHANNISYAN – *The Status of Schwa/Է in Modern Armenian.* – Armenian orthographic system is basically phonemic with a legitimate schwa grapheme in the alphabet. There are a number of words in the native lexicon with the schwa letter Է, e.g. Յոկեր ‘friend’, Յոտիր ‘exquisite’, Յոմբոնել ‘grasp’, etc., where the orthography, according to traditional approaches, directly represents underlying forms. Yet no schwa is employed in the spelling of consonant clusters. A question arises: whether the schwa is always present in underlying representations (as in the words mentioned above) and is underdetermined by orthographic rules (as in case of consonant clusters) or it has a variable behaviour. In traditional Armenian linguistic approaches the schwa has been granted a ‘special’ phonemic status and the occurrence of the schwa has implicitly been claimed to be “unpredictable” or “variable”.

This article argues that the schwa in Armenian is best analyzed as a non-phonemic vowel. The surface occurrence of the schwa is accounted for by epenthesis and reduction rules. Three crucial facts bear directly on the status of the schwa in phonological representations: 1) there are no word/morpheme-initial (underlying) schwas in the roots of the lexicon as has been claimed in existing linguistic analyses, 2) in certain segmental contexts the schwa is a phonetic result of intrinsic conflict between articulatory (tongue dorsum/root) targets, 3) the site of the schwa is quite predictable and is clearly determined by syllabification rules. Once the Universal Grammar and Armenian-specific syllabification rules have been considered, the schwa- placement strategy can be articulately accounted for.